زمانێ کوردی و ئەدەبێ کوردی … ئاری زێندینی

زمان و ئەدەب,دوو کایەی فراوانن لە ژیانی مرۆڤ بە چەندین لق و پۆپ و بوار خۆیان دەخزێننە نێو ژیانی تاکەکان, زمان و پەیدابوونێ زمانێ مێژوویەکی نادیاری هەیە بەڵام لەورۆژەی مرۆڤ پەیدابووە لە سەر زەوی زمانیش پەیدابووە سەرەتا زمانێ نڤیسین نەبوویە تەنێ زمانێ وتوووێژولێکتێگەیشتن نێوان مرۆڤەکان بووە بە شێوەی جولانی جەستە و دەست و سەرو پاشی گەشەی کردوو بووە بەرەو ئەوە رۆیشت ئەو تشتەی مەبەستیانە وێنەی بکێشن لە سەر بەردودیواروئەشکەوتەکانن واتە لە زووەکەوە پاش زمانی وتوووێژوگفتوگۆ زمانی (نڤیسین) سەریهەلداوەوپەیدابووە تا بە رۆژی ئەڤڕۆ دەگات چ زمانێ وتوووێژی نێوان مرۆڤەکان چ زمانێ نڤیسین گەشەی کردووەوپەرەی سەندووە, ل هەمی زمانەکانی میللەتان و دونیا زمان دوو شێوەی هەیە:

یەکەم / زمانێ وتوووێژ, کە زمانێکی نێو خەڵکە هەرچەندی کە زمانێ ڕەسەنی میللەتەکەیە بەڵام زمانەکی نافەرمی (ناڕسمی) واتە زمانەکی ناوچەیی وباژێری خۆیانە دویر لە پەیڕەوکردنی یاساودەستووروڕێزمانی زمانەکە کە زمانەکی ستاندارد نیە.

دووەم / زمانێ نڤیسین, ئەمەش دوو جۆرە:

1- زمانێ راگەیاندن و ئەدەب وهونەروهەزاران کتێبی چاپ کراو کە دەچێتە خانەی شێوە زمانێ نافەڕمی(ناڕسمی), مرۆڤەکان گۆڕانکاری زوو تێدا دەکەن و تێکەڵە لە زمانێ گوندولادێ وشاروناوچەیی زاڵە.

2- زمانێ (ستاندارد – یەکگرتی), کە زمانێکە کۆمەڵگەکەومیللەتەکە بە تێکڕا تێیدەگەن و دەشێن قسەی پێبکەن لە نووسراوودامودەزگاحکومیەکان بواری کتێبی پەروەردە لە قوتابخانەکان لە سەرتاسەرێ دەوڵەت پەیڕەودەکرێت واتە زمانەکە دەستووریە ژ لایێ رێنووس و ڕێزمانەوە گۆڕانکاری درەنگ بە سەردا چێدبیت دچیتە خانەی زمانی (فەڕمی , ڕسمی).

ژ لایێ زۆربەی نەتەوەووڵات وکۆمەڵگەکاندا لە زووەوە هەوڵ هاتیە دان کو زمانەك سەرتاسەری (ڕسمی – فەڕمی) بە شێوەی ستاندارد بێتە بەکارئینان پەێڕەوی بکەن کۆکردنەوەی هەمی تاکەکان لە چوارچێوەی ئێك زمانێ یەکگرتی ئەمەش لە ڕیگایی (ئایین , سیاسەت , نەتەوەپەرستی , دەسەڵات , زۆرداری) یانژی زمانەك ستاندارد ژێدەرێ کتێبێکی پیرۆزی ئاینی بێت وەك (قورئان) یان کتێبێکی ئەدەبی و

ئەدەب هەروەك لە كۆنەوە زمانێ (لاتینی) زمانەكا فەرمی و ئەدەبی سەردەمی خۆی بوو ژبەر زۆری بەر هەمێت ئەدەبی.زمان سامان و گەنجینەیەكی كەلتووریە لە ناڤچوونی ئەڤ سامان وگەنجینەوكەلتوورە نەتەوەیە مەرگی بەشێك لەو سامانە كەلتوورەیە مەرگی بەشێك لە شارستانیەتی مرۆڤە , بەداخەوەش لە ڕابردوو بە هۆی داگیركەرانەوە بە شێكی زۆری زمانەكەمان ل ناڤچوو, زمانێ دایك و زمانی خوێندن و زمانێ نڤیسین ئێك ل بنەمایەترین مافەكانی تاكە لە كۆمەڵگە ,میللەتی كوردیش بە درێژایی چەندین ساڵ بەشێكی زۆری مافەكانی پێشێلكراوە زمانەكەی قەدەغە كراوە بۆی نەبووە بە زمانی خۆی ئاخافتن بكات منداڵی كورد لە یەكەم رۆژی لە دایكبوونیەوە بە زمانێكیتر مێشكی پڕدەكرێت, زمان ل نهادا تەنێ فاكتەرێكی كەلتووری نیە بەلكی زمان فاكتەرێكی سیاسی هەیی چونكی لەناوبردنی زمانێك وسووك تەماشا كردنی زمانێك هەوڵدانە بۆ نەهێشتنی سەرتاپایی ژیان و كەلتوورو خودان كارانی ئەو زمانەیە. زمان دەمرێ و دێتە ل ناڤچوون بە هۆی لە ناڤچوونی میللەتەكەونەبوونی كەلتوورو ئەدەبێكی كێم بەرهەم و بێهێز بۆیە گەر میللەتیش لە ناڤ بچێت كەلتووروبەرهەمی ئەدەبی لایەنێكێ گرنگی زیندووكردنەوەی ومانەوەی زمانە,میللەتێكی وەكو میللەتێ كورد لەو وڵاتانەی كە كوردستانیان بەسەر دابەشكراوە لە كۆنەوە هەتا نووكە هەندێك لە پارچەكانی كوردستان كە ڕێگە نەدراوە زمانەكەمان قسەی پێبكەین و لە ناوچە كوردنشینەكان بەشێوەیەكی ڕەسمی (ستاندارد) بۆتە پەویڕەكرن بەڵام بە هۆی بوونی ئەدەبێكی كوردی بەبەرهەم وزۆروزەوەند بە پیت بە تایبەت لە (شیعروپەخشان) زمانەكەمان هەمی گاڤا پێشدەكەوێت و زیندووە دویرە لە فەوتان و نەمان,بەتایبەت ل باشوورێ كوردستانێ (هەرێمێ كوردستانێ) نیمچە سەربەخۆیەكا وەرگرتیە ژ لایێ ئیداری وسیاسی لە راگەیاندن و داموودەزگا حكومیەكان وبواری كتێبە قوتابخانەكان زمانێكی ڕەسمی (فەرمی) پەیڕەودەكرێت زۆربەی خەڵكی كوردستان لێكتێگەیشتنیان هەیە بۆ زمانەكەمان كە شێوە دیالێكتی كرمانجی ناوەڕاستە,ئەمە حاڵی زمانی كوردیە لە نهادا پێتڤی بە بیركردنەوەوتوێژینەوەیە نوێیە چونكی هەرسەردەمەو شتی نوو وگۆرانكاری نوو ل زانست و بوارەكانی ژیانی مرۆڤ كاریگەری بلەز هەیە بۆ سەر زمان دبیت بە پێوەری ئەڤ گۆڕانكاریانە تەماشایی زمان بێتە كرن, لە سەردەمی ئێستادا گەر میللەتیش لە ناو بچیت و مافی قسەكردنی زمانی خۆیی نەبێت ئەدەب و كەلتوورەكە دەمێنێت وەك كەلەپووروبەڵگە بەهۆی هەزاران كتێبی چاپكراورۆژنامەی بڵاڤكراوەوچاپكراو وەك ئەرشیفێكی نووسراو.

زمان و ئەدەب

زمان و ئەدەب خزمەت□کی ز□ری ئ□کتری دەکەن پاش ئەوەی مر□ق پ□شکەوت و بیردەکاتەوە بەرهەمی ئەدەبی و بواری راگەیاندن (میدیا) خزمەت□کی گەورەوباشی زمان دەکەن,زمانی کورد□ وئەدەب□ کوردیش یەك لەو زمان و ئەدەبانەی سەر رووی زەویە,گەر زمانی نڤیسین نەبوایە ئەدەبیش نەدەبوو بە هەمی لقەکانیەوە لەم سەردەمەی ئ□ستاش ئەدەبیش بە هەمی لقەکانیەوە لە خزمەت زمانە وەك فەرهەنگ□کی زاراوەووشەوپەیڤ ژ بو زمان .زمان□ ئەدەبی ز□تر زمان□کی پاراو□ەسەن وپەتی پ□ فەرهەنگی ز□ربەی ناوچەکانی کوردستان و گوندولاد□کانی کوردستان پا□نەر□کی بەه□زی دەو□ەمەندکردنی زمان□ کوردیە پەیوەندیەکی بەه□ز هەیە لە ن□وان زمان وئەدەب,ئ□ك لە ه□کارە هەرە سەرەکیەکانی مانەوەی زمان□ کوردی و دەو□ەمەندی زمان□ کوردی کە پ□ویستمان بە هیچ وشەوزاراوەیکیتر نیە لە زمانی ب□گانە دەو□ەمەندی ئەدەبی کوردیە بەتایبەت (شیعروپەخشان) ه□زانڤان و شاعیران ونووسەرانی ک□ن و نو□ کە لە چوارچ□وەی زمان□ (نڤیسین) هەژماردەکر□ت پ□نگاڤەک□ گرنگ و سەرەتاییە ب□ زمان□کی (ستاندارد) ب□جگە لە مەش بوونی ز□ری وشە و پەیڤی نو□ لە کەلتووروناوچەکانی کوردستان وک□مە□گەی کوردی زمان□ کوردی جوانتر دەکات.زمان□ کوردی بە هەمی ش□وەولق و ش□وەزارودیال□کتەکان گەنجینەیەکی ب نرخە ل وتەوواژەوپەندوبەیت و شیعروگ□رانی وف□لکل□رولاوك و حەیران ئەمەش بەرهەم□ میللەتی کوردە ل بوارەکانی ژیانی خ□یدا پاشان زمان□ کوردی دەو□ەمەندەکات و جوانی دەکات ئەمەش پەیوەندیەکی بە ه□زی زمان□ کوردی وئەدەب□ کوردی بە دیار دەئیخیت. لە م□ژوویی زمان□ کوردیدا بە(س□) ش□وە زمانی ئەدەبی کوردی نووسراومان هەیە کە بوونەتە دەو□ەمەندی و بناغەی زمان□کی ستاندار کوردی لە نها و لە داهاتوودا, وەك:

ش□وەی ئ□کەم/ ش□وەی ئەدەبی (هەورامی یان گ□ران), کە سەر بە دیال□کتی کرمانجی خواروە ,ئ□کەم بەرهەمی ئەدەبی هەورامی یان گ□رانی دیال□کتی کرمانجی خواروو شیعرەکانی (بابا تاهیری هەمەدانی) پ□ش هەزار سا□ لەمەوبەر شیعری پ□ نووسیوە پاشی ل سەدەکانی ناوە□است بەرەو دوماهی سەدەی (19) شاعیرانی وەکی (خانایی قوبادی , کارد□خی) بە ش□وەی (هەورامانی و گ□رانی) شیعریان وتووەونڤیسیە,وی دەم□ هەم زمانی وتووو□ژوخەلکی بووە هەم زمان□ نڤیسین وەکی (شیعر) بە□ام زمان□ ستانداردوزمانی داموودەزگایی میری نەبووەو ناشزانین وەکو م□ژوویی دەسە□اتدار□تی

به تەواوی کێ حوکمی کردووەوچەند بووە. شێوەی ئەدەبی هەورامانی زمانێکی کوردی ڕەسەن وپڕوپاراوبووە ڤێگاڤێ زۆرینەی خەلکی ئاخافتنی پێکردووە لە هۆزان وشیعری کوردی ڕەنگیداوەتەوە دەوڵەمەندە وشەوپەیڤ وزاراڤەو فەرهەنگ وکەلتووری ناوچەودێهاتەکانی کوردی وی سەردەمێ,ل سەردەمی ئێستاشدا شێوەی هەورامی زمانێ قسەووتوووێژی ناڤ خەلکیە لە ناوچەکانی خۆیان لەسەر سنووری وڵاتی (ئێران) کەدابەشکراوە کە بەشێکی کێم کەوتۆتە سنوری باشوری کوردستان کە خۆی دەبینێتەوە لە چەند شارۆچکەولادێیەك ژ لایێ ئەدەبیات ژی بەشێکی کێم شیعروپەخشان دەێتە نڤیسین جاربەجاریش لە ستڕان و بەدیاردەکەوێت نەبۆتە زمانێ داموودەزگایی حکومی, واتە زمانێ هەورامانی ماوەونەفەوتاوە وەکو ئەدەب وکەلتوورێك ماوە دەتوانرێت سوودی لێببینرێت بۆ دەوڵەمەندکردنی زمانێ کوردی و فەرهەنگێ زمانێ کوردی بناغەی زمانێکی ستانداردی کوردی.

شێوەی دووەهەم/ شێوەی ئەدەبی (کرمانجی سەروو- ژوورو) کە دەبێژنێ (بادینی) بە شێوەیەکی گشتی, ئەم شێوە ئەدەبە هەمی زمانێ کوردی لە شێوەزاروناوچەزاروگوندولادێ کە سەر بە دیالێکتی کرمانجی (ژوور , سەروو) ئەوبەشەی کوردستانەش کەوتۆتە سنووری وڵاتی (تورکیا) کە ناوچەیەکی فراوانی کورد دەژی کە پێکهاتیە لە چەند شاری گەورەوبچووك و زۆری لادێ وگوند,ل نهادا زمانێ زۆربەی خەلکیە ژ ئەدەب وهونەروستڕان ورۆژنامەوتەلەڤزیۆن ڕەنگیداوەتەوە بەڵام بەری نووکە لە ناڤە ڕاستی سەدەکانی ناڤەراِست تا کۆتایی سەدەی (19) زۆرترین بەرهەمێ ئەدەبی پێ نووسراوە لە شیعروپەخشان وبواری رۆژنامەوانی بە پیتی (عەرەبی و لاتینی), شێوەی ئەدەبی کرمانجی ژوورو-سەروو(بادینی) ئەدەبێکی دەوڵەمەندی زمانی کوردیە چەندین سەدە شیعری پێ نووسراوەوزمانی وی دەمی خەڵکی بووە بووەتە زمانێ میرنشینەکانی (بادینان و بۆتان وجەزیرەوهەکاری) ل باکورێ کوردستانێ مەزن هەروەها بەشێکی کێم ژی کەوتۆتە وڵاتی (سوریا) کە لە چەند شارۆچکەیەکی وەك(قامیشلۆ وعفرین و کۆبانی) چەندین گوندولادێ کە تەنها زمانێ خەلکی بووە بوار نەهاتیەدان بۆ نڤیسین, تاکو نها ژی ئەڤ شێوە ئەدەبەوزمانە بەردەوامە لە زمانی قسەکردن و زمانی نڤیسین لەو بەشەی کوردانی وڵاتی(تورکیا) لە بواری شیعروگۆرانی و رۆژنامەوانی و تەلەڤزیۆن کە پڕیەتی لە هەزارەها وشەوپەیڤ و زاراوەی پەتی و ڕەسەنی زمانێ کوردی.

ئەڤ شێوە زمان وئەدەبی کوردیە شاعیرانی وەکو (مەلای جەزیری و عەلی حەریری و ئەحمەدێ خانی و فەقێ تەیران وپرتەوێ هەکاری و

جگەرخوێن و قەدری جان) شیعریان پێ نووسیوە کە بوونەتە ئەدەبێکی دەوڵەمەندوفەرهەنگێکی ڕەسەن بۆ زمانێ کوردی بناغەك بۆ زمانێکی ستاندارد ڕۆڵێکی کاریگەری هەبووە لە مانەوەونەفەوتانی زمانێ کوردی بە گشتی و زمانێ دیالێکتی کرمانجی (ژوورو- سەروو).

شێوەی سێ هەم/ شێوەی ئەدەبی کرمانجی (ناڤەڕاست) کە بە زمانێ (سۆرانی) ناڤ زەدکراوە, شێوەی ئەدەبی ناڤەڕاست ئەدەبێکی زۆروزەوەندی هەیە, کە بەشێکی زۆری لە کوردانی وڵاتی (ئێران , ئێراق) قسەی پێدەکەن و پێیدەنڤیسن لە شیعروپەخشان وگۆڕانی و ڕۆژنامەوانی و هونەر, هەرچەند زمانێ ڕەسمی ستانداردی خەلکی و دامودەزگایی حکومی نەبووە بەڵام ل نهادا پشتی سەرهەلدانا خەڵکی کوردستان لەو بەشەی وڵاتی ئێراق زمانێ ڕەسمی خەلکی و دامودەزگا حکومیە و لە بواری خوێندنی قوتابخانەکان دێتە پەیڕەوکرن, شێوەی ئەدەبی کرمانجی (ناڤەڕاست) شاعیرانی وەکو (نالی و سالم وکوردی وحاجی قادری کۆیی و گۆران وفایق بێکەس ودڵدار و پیرەمێرد و هەژارموکریانی وهێمن موکریانی) چەندانی دیکە شیعروپەخشانی پێ نووسراوە کە ئەدەبێکی دەوڵەمەند بە وشەوپەیڤ و زاراوە فەرهەنگی زمانێ کوردی پێش ئێخستیە ژ فەوتان ڕزگاری کردووە کە بناغەیەکی پتەوە بۆ زمانێ ستانداردی کوردی لە نهاوداهاتوودا. ئەم سێ شێوە ئەدەبیاتەی کوردی کە بە زمانێکی پاراووڕەسەن و زمانێ زۆربەی ناوچەودێهات ولادێ و زمانێ زۆربەی کۆمەڵگەی کوردیە بناغەیەکی باش و دەوڵەمەندەو پێنگاڤی ئێکەمە بۆ زمانێکی (یەکگرتی, ستاندارد) هەرچەند ئەرکێکی قوڕس وزەحمەتە بەڵام زمانەکەمان دەپارێزی لە فەوتان و ژ ناڤچوون, هەرچەندە لە سەردەمی نهادا هەمی تشت وەکی پەڕاونووسراوی کۆن ونوو نافەوتێت بە هۆی ئەو پێشکەوتنەی زانست وتەکنۆلۆجیا هەمووی دەمێنێتەوە وەکی خۆی ئەگەر میللەتێك داپێڵسێنی و لە ناویشی ببەی بەڵام زمانەکەی بە هۆی ئەدەبە نووسراوەکەی دەمێنێت واتە جگە لە ئەدەب وکەلەپووری چەندین ساڵە بواری تەکنۆلۆجیا زمان دەپارێزێ گەشەشی پێدەدات بە تایبەت ئەو ئامێروتەکنۆلۆجیایەی لە بواری ڕاگەیاندن بەکاردێت لە ڕۆژنامەوگۆڤاروتەلەڤزیۆن و ڕادیۆ کەزمانێ کوردی بۆ خەڵك و دونیایی دەرەوە بڵاڤ دەکاتەوە کە زۆتر ئاشنا دبیت بە مرۆڤەکان.

زمانەکەمان و ئەدەبەکەکان لە ئێستادا:

پشتی گردووگۆو شیکردنەوەی مێژووی زمانێ کوردی وئەدەبێ کوردی بەشێوەیەکی پوخت,دگەهینە ئەنجامێکی واقیعی و بەردەست کە شێوەی

ئەدەبی کرمانجی سەروو- ژوورو خزمەتکاری زمانی کوردی دیالێکتی ژوورو- سەروو بووە لە فەوتان رزگاری کردووە هەروەها شێوە ئەدەبی کرمانجی (ناڤەڕاست) هەروەتر خزمەتێکی زۆری زمانی کوردی دیالێکتی (ناوەڕاست)ی کردووە لە ئێستاشدا هەردوو شێوە ئەدەبی و زمانی کوردی دیالێکتی (ژوورو- ناوەڕاست) زۆربەی کۆمەڵگەی کوردی قسەونووسراویان هەیە بەو دوو شێوە زمانە واباشترەوچاکترە بناغەی زمانێکی (ستانداردی کوردی) لەو دوو دیالێکتە پێکبهێنرێت کە شێوە ئەدەبیەکەیان فەرهەنگ و وشەوپەیڤ و زاراوەی کوردی ڕەسەنی زۆربەی ناوچە کورد نشینەکانی ئاکەنجیە. زمانێ کوردی ناسنامەی میللەتێ کوردە, زمان واتە نەتەوە , ئەدەب واتە کەلتووروکەلەپووری نەتەوە , زمان وئەدەبەکەمان بوونمان و مانەوەمان لە مێژوودا, زمانێ کوردی زمانێ زۆربەی خەڵکی کوردستانە پێوستیمان بە زمان و ئەدەب و وشەوپەیڤی زمانانیتری بێگانە نیە, زمانێ کوردی لە سەردەمی ئێستادا لە ڕێگەی (ئەدەب و ڕاگەیاندنەوە) چۆتە ڕیزی زمانانی جیهان چەندین کتێب ونامیلکە ئەدەبی لە زمانێ کوردیەوە وەرگێڕدراون بۆ زمانانی (ئینگلیزی وفارسی وتورکی) کە ئەدەب رۆلێکی سەرەکی بینی لە ناسین و دەوڵەمەندکردنی زمانێ کوردی,ئێکەم پێنگاڤیش بۆ بەرەوپیشڤەچوونی زمانێ کوردی و لێك نزیکردنەوەی زمان وئەدەبەکەمان نڤیسەران و رەوشەنبیران وخوێندەڤانان, با وازبهێنین لە زمانی ناوچەیی و ئەدەبی ناوچەیی و میزاجی بەلکی زیاتر لە هەوڵی زمانێکی (یەکگرتی)ی سەرتاسەری بین بۆ زمانێ کوردی لە بەرهەمە ئەدەبیەکانیش ڕەنگبداتەوە کە دڵنیایی و بناغەیەکی پتەووقایمە بۆ زمانی کوردێ, دەشێن پێنگاڤەکان بۆ ئێکخستن و تێکەڵاوی هەردوو دیالێکتی (ژوورو, ناڤەڕاست) ل چەند خاڵێك کۆم بکەینەوە وەکی :

1-شێوەی ئەدەبی کرمانجی(ژوورو , ناڤەڕاست) ئێکبخرێت لە بەرهەمە ئەدەبیەکان ڕەنگبداتەوە.
2-لە دامودەزگا حکومیەکان بە تایبەت لە باشووری کوردستان تێکەڵاوی و ئێکخستنی دیالێکتی (ژوورو و ناڤەڕاست) بهێتە پەیڕەوکرن.
3-ل کتێبی قوتابخانەکان ل حکومەتی هەرێما کوردستانێ پەیڕەو بکرێت کە چینێکی خوێندەوارورەوشەنبیری داهاتوون.
4-ل سەردەمی ئێستادا کە ڕاگەیاندن (میدیا) رۆلێکی کاریگەروسەرەکی دەبینێت بەشێوەی پەیڕەوکردنی هەردوو دیالێکتی (ژوورو , ناڤەڕاست) زمانێ کوردی پەخش و بڵاو بێتە وەشاندن.
5- گرنگترین پێنگاڤ چاپکردنی کتێب و نامیلکە ل شێوەی (فەرهەنگی

پەیڤ و وشە= قامووسی وشەوپەیڤ) کە هەردوو دیالێکتی (ژوورو ,
ناڤەڕاست) کۆم بکاتەوە.